

ญาณวิทยาตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

นพดล บงกชกาญจน์

หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อีเมล: bongkochkan81@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ ผู้เขียนต้องการค้นหาคำตอบที่เกี่ยวกับญาณวิทยาตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยใช้กรอบแนวคิดของญาณวิทยา ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับความรู้ของมนุษย์หรือวิถี การแสวงหาความรู้ของมนุษย์ และเชื่อว่าความรู้เป็นสิ่งที่มียุ่อยู่จริง และเราสามารถแสวงหาความรู้นั้นได้ ผลจากการศึกษา พบว่า พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าความรู้ (ปัญญา) เป็นกุญแจสำคัญที่จะนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของชีวิตด้วยการรู้แจ้งตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า จุดเริ่มต้นของความรู้ก็เริ่มต้นมาจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั่นเอง ส่วนความหมายของความรู้นั้นจะมีลักษณะรู้และเข้าใจตามความเป็นจริง ตามสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมาจากการปฏิบัติธรรมทางจิตใจที่เกิดขึ้นจากภายใน โดยผ่านการฝึกฝนอบรมจิตจนมีจิตไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด และเข้าใจตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของอริยสัจ ตามทัศนะของพุทธปรัชญาคำรู้เกิดจากสุตมยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการศึกษาอบรมเล่าเรียน การได้ฟัง หรือการอ่าน จินตามยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญอย่างมีระบบพิจารณาอย่างรอบคอบอยู่ในหลักการของเหตุ ซึ่งทั้งสองนี้เป็นปัญญาทำให้มีความรู้ที่เป็นจริงได้ในระดับสมมติสัจจะ และภาวนามยปัญญา เป็นความรู้ที่ได้รับจากการฝึกฝนอบรมจิตลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้องจนเกิดความรู้แจ้ง เปรียบเทียบได้กับ ประจักษ์ประมาณ ทำให้มีความรู้ระดับปรมัตถ์ได้ และระดับความรู้แบ่งเป็น 2 ระดับ คือ 1) ความรู้ระดับสามัญ เป็นความรู้ที่ชาวโลกสมมติกันขึ้นมาเป็นความรู้ที่ถ่ายทอดจากผู้อื่นสืบทอดกันมาอันเป็นการรู้สมมติสัจจะ และ 2) ความรู้ระดับสูงเป็นความรู้ที่แท้จริงที่อยู่พ้นจากประสาทสัมผัสธรรมดา อันเป็นการรู้ปรมัตถ์สัจจะทำให้เข้าใจสภาพความจริงสามารถพ้นจากทุกข์ถึงเป้าหมายที่แท้จริงได้

คำสำคัญ: ญาณวิทยา, พุทธปรัชญาเถรวาท

Epistemology in the Viewpoint of Theravada Buddhist Philosophy

Noppadon Bongkochkarn

Doctoral Programme in Philosophy Graduate school Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: bongkochkan81@gmail.com

ABSTRACT

This article, the author needs to find answers about the epistemology of the Theravada Buddhist philosophy. Using the concept of epistemology which study about the human knowledge or how to seek knowledge of human and believe that knowledge is real and we can seek that knowledge. The results of the study found that the Theravada Buddhist philosophy holds that knowledge is the key to the ultimate goal of life through enlightenment based on the doctrine of the Buddha. The beginning of knowledge begins with the enlightenment of the Buddha himself. The meaning of knowledge is the nature of knowledge and understanding. The moral of the Dharma and the knowledge that must come from the mental internally arising from the practice of mental training to the mind does not affect anything and to understand the truth of the Dharma.

According to the Buddhist philosophy, knowledge is born of intelligence. It is the knowledge that is born of education, training, listening, or reading. The wisdom of knowledge is the result of systematic thinking, carefully considered in the principle of cause. Both of these are intellectuals, enabling them to have conventional truth. And wisdom prayer is the knowledge gained from the practice of mental training to practice correctly until enlightenment comparing with the apparently making to have the ultimate knowledge. And the level of knowledge is divided into two levels: 1) Worldly knowledge is the knowledge that the world is assuming that knowledge is conveyed by others, which is conventional truth and 2) Ultimate knowledge is the true knowledge beyond the ordinary sense. This is a knowledge of truth. Understand the reality of being away from ordinary senses. The ultimate truth make to understand the reality and can be out of suffering and reach to real goal.

Keywords: Epistemology, Theravada Buddhist Philosophy

1. บทนำ

ญาณวิทยา (Epistemology) หรือ ทฤษฎีความรู้ (Theory of Knowledge) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความรู้ของมนุษย์ หรือวิธีการแสวงหาความรู้ของมนุษย์ โดยปกติเราถือว่าความรู้เป็นสิ่งที่อยู่จริง และเราสามารถแสวงหาความรู้ได้ วิชาต่าง ๆ มีอยู่ก็เพื่อให้เราแสวงหาความรู้ แต่เราก็เห็นได้เช่นกันว่า ความรู้เปลี่ยนแปลงอยู่บ่อย ๆ บางครั้งความรู้ก็เป็นเพียงทฤษฎีหรือความเห็นหนึ่งยังมีความเห็นอื่น ๆ ที่คัดค้านทฤษฎีหรือความเห็นนั้น ๆ แม้แต่ประสาทสัมผัสที่ว่าแน่นอนนั้นบางครั้งก็รายงานสิ่งที่ไม่เป็นจริง เช่น การเห็นภาพลวงตาต่าง ๆ เป็นต้น

ดังนั้น ญาณวิทยาจึงตั้งคำถามเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ว่าความรู้ทางประสาทสัมผัสเชื่อถือได้หรือไม่ เหตุผลเข้าถึงความจริงได้หรือไม่ ความรู้มีอยู่หรือไม่ หากมีอยู่มนุษย์สามารถแสวงหาความรู้ได้หรือไม่ ความรู้แน่นอนตายตัวหรือเปลี่ยนแปลง ซึ่งคำตอบก็มีต่างกันตามทัศนะที่ต่างกันอันมีอยู่มากมาย

2. ญาณวิทยาตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

สำหรับญาณวิทยาตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นถือกันว่าเป็นสิ่งสำคัญ เพราะเหตุที่พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า ความรู้ (ปัญญา) เป็นกุญแจสำคัญที่จะนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของชีวิตและหมายถึงการรู้แจ้งตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ในขณะที่เดียวกันจุดเริ่มต้นของทฤษฎีความรู้ตามแนวทางพุทธก็เริ่มต้นมาจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั่นเอง ดังนั้น ความรู้ระดับญาณหรือระดับปัญญานี้ จึงเป็นความรู้ระดับสูงสุด หรือระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ ซึ่งมีผลทำให้มนุษย์เปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของเขาโดยสิ้นเชิง ซึ่งถือได้ว่าเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาและในการศึกษาญาณวิทยาของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีจุดมุ่งหมายสูงสุดที่จะนำไปสู่ความรู้ระดับโลกุตระหลุดพ้นจากโลกียวิสัย รู้แจ้งในอัสวักขยญาณสิ้นกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงจัดเป็นโลกุตระปัญญาในที่สุดนั่นเอง

3. ความหมายของความรู้

ในการศึกษาพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นภาษาบาลีนั้นว่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งที่จะนำไปสู่การเข้าถึงความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะอุปกรณ์ทางความคิดของปรัชญาตะวันออกมีความพิสดารอยู่ในรูปของศัพท์และมีความหมายพิเศษมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธาตุ วิภัติ ปฏิบัติ และอุปสรรค ซึ่งเป็นส่วนที่ประกอบที่สัมพันธ์กัน

ดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องญาณวิทยาของพุทธปรัชญาเถรวาทมีคำศัพท์อยู่มากมายหลายคำด้วยที่ตรงกับคำว่า “ความรู้” ในอภิธานปิฎกติกา (ตรี นาคปทีป, 2464, หน้า 24) ได้กล่าวไว้มีอยู่ 22 ศัพท์ ดังนี้

1. อี หมายถึง ปัญญาทรงไว้ซึ่งประโยชน์
2. ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว

3. พุทธิ หมายถึง ปัญญาเครื่องรู้
  4. เมธา หมายถึง ปัญญาเครื่องจำกัด
  5. มติ หมายถึง ความคิด ความเห็น
  6. มุตติ หมายถึง ความเข้าใจ
  7. ภูริ หมายถึง ปัญญากว้างขวาง
  8. มันทา หมายถึง ความรู้ในคัมภีร์
  9. ปัญญานะ มีความหมายเหมือนคำว่า ปัญญา แต่รูปศัพท์แปลกกัน
  10. ญาณะ คำนี้รวมกับคำที่สสนะ หมายถึง การรู้ไตรลักษณ์ หรือความรู้ที่เกิดจากสมาธิ
  11. วิชชา หมายถึง ความรู้ 3 ประเภท คือ 1. พระเวท 2. สิปปะหรือศิลปศาสตร์ 3. ความรู้ที่เกิดจากสมาธิ และความรู้แบบพุทธิ
  12. โยนิ หมายถึง ความรู้ที่เข้าใจถึงสาเหตุ มักใช้กับมนสิการ เป็นโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การเข้าใจสาเหตุ
  13. ปฏิกิภาณ หมายถึง ความแตกฉาน
  14. วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์
  15. สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นถูกต้อง
  16. วิมังสา หมายถึง ปัญญาเลือกเฟ้น
  17. สัมปชัญญะ หมายถึง ความรอบคอบ
  18. เนปกะ หมายถึง ปัญญารักษาตน
  19. เวทนา หมายถึง การรับรู้อารมณ์
  20. ตักกะ
  21. วิตักกะ
  22. สังกัปปะ
- } หมายถึง ความคิด

อย่างไรก็ตาม คำศัพท์เหล่านี้เป็นไวพจน์ของความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาทในประเภท และระดับต่าง ๆ กัน ในที่นี้จะใช้คำว่า ญาณ วิปัสสนา วิชชา ปัญญา เพื่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้นผู้เขียนจึงจะอธิบายแต่ละคำให้ชัดเจน ดังนี้

ปัญญา หมายถึง ความรู้, รู้ทั่ว, ความรู้เข้าใจชัดเจน, รู้ซึ่ง, ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ, ความรอบรู้

ในกองสังขารเห็นตามความเป็นจริง นอกจากนี้ปัญญายังแบ่งออกเป็น 3 คือ

1) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

2) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง

3) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากเจริญภาวนาทางจิต และยังตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า Knowledge, Wisdom, Understanding, Insight ส่วนปัญญาในไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นปัญญาที่ตัดสินการกระทำในทางที่ถูกต้อง ซึ่งทั้งสองประการนี้อยู่ในองค์ประกอบของอริยมรรค

วิชา หมายถึง ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ, ตรงกันข้ามกับอวิชาความไม่รู้, ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Knowledge, Science นอกจากนี้ยังมีวิชา 3 วิชา 8 เป็นวิชาที่สุดยอดของพุทธปรัชญาเถรวาทเลยทีเดียวได้และในทางพุทธปรัชญาเถรวาทบางครั้งก็ใช้คำว่า Transcendental Wisdom ซึ่งเป็นความรู้ที่เหนือประสาทสัมผัส

ญาณทัสสนะ หมายถึง ความรู้ที่เป็นการหยั่งรู้ (Intuition) ถึงความเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงสภาพไปตามความเป็นจริงของเหตุปัจจัยเรื่องนั้น ๆ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Vision, Insight

ญาณ หรือ ญาณทัสสนะ หมายถึง “ความรู้, ปัญญา, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้ ซึ่งเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคลโดยอาศัยการพัฒนา ฝึกฝน อบรมเจริญภาวนาจนเกิดขึ้นในจิตในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า ชยาน” (บุญมี แทนแก้ว, 2535, หน้า 9) ในบาลีนั้นคือ ปัญญา แต่เป็นปัญญาขั้นสูง และเป็นความรู้ที่เป็นการหยั่งรู้อย่างเข้าใจและลึกซึ้ง มีลักษณะเกิดขึ้นสว่างโพล่งขึ้นในขณะนั้นอย่างฉับพลันในใจทันที เป็นความรู้บริสุทธิ์และมีอิสระจากเหตุผล เพราะเป็นความรู้ที่มีความสัมพันธ์กับสภาวะความเป็นจริงภายนอกโดยตรง มองเห็นตามสภาพความจริงสิ่งนั้น ๆ หรือเรื่องนั้น ๆ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2541, หน้า 50) นอกจากนี้ยังประกอบไปด้วยญาณ 3 และ ญาณ 8 (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543, หน้า 61-62) อีกด้วย

คำศัพท์ที่กล่าวมาข้างต้นนั้นหมายถึง “ความรู้” ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีมากมายหลายนัยที่ทำให้หมดสิ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งมวลตามที่คณะของพุทธปรัชญาเถรวาท และความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมาจากการปฏิบัติธรรมทางจิตใจที่เกิดขึ้นจากภายใน มีลักษณะสว่างโพล่งขึ้นอย่างฉับพลันทันทีจากประสบการณ์ตรง ที่ผ่านการฝึกฝนอบรมจิตอย่างแนบแน่นมีจิตไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด รู้เข้าใจตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของอริยสัจจ์ เป็นความรู้ระดับสูงที่ทำให้ผู้ปฏิบัติหมดสิ้นกิเลสเกิดความสว่าง สะอาดสงบในจิตใจ ความรู้ที่เชื่อมโยงไปถึงเป้าหมายได้ ถ้าปฏิบัติตามหลักของอริยสัจจ์ ภาวนามยปัญญา ปัญญาในมรรค เมื่อปฏิบัติตามหลักธรรมนี้แล้วย่อมสามารถทำลายอวิชากิเลสทั้งปวงได้หมดหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหมด เข้าสู่สภาวะที่มีแต่ความสุขตลอดกาล หรือที่เรียกอีกว่า พระนิพพานและนี่คือจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาเถรวาท แต่ก่อนที่เราจะารู้ถึงจุดนั้นจะต้องรู้เบื้องต้นก่อนว่า ความรู้นั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไร

กล่าวโดยสรุป ความหมายของความรู้ คือ รู้และเข้าใจตามความเป็นจริง ตามสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมาจากการปฏิบัติธรรมทางจิตใจที่เกิดขึ้นจากภายใน มีลักษณะสว่าง โพล่งขึ้นอย่างฉับพลันทันทีจากประสบการณ์ตรง ที่ผ่านการฝึกฝนอบรมจิตอย่างแนบแน่นมีจิตไม่หวั่นไหว ต่อสิ่งใด รู้เข้าใจตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของอริยสัจ เป็นความรู้ระดับสูงที่ทำให้ผู้ปฏิบัติหมดสิ้นกิเลสเกิดความสว่าง สะอาด สงบในจิตใจ ความรู้ที่เชื่อมโยงไปถึงเป้าหมายได้ ถ้าปฏิบัติตามหลักของอริยสัจ

4. บ่อเกิดความรู้

พุทธปรัชญาเถรวาทให้ความสำคัญแหล่งกำเนิดความรู้ เพื่อที่จะตอบคำถามว่า ความรู้ประเภทไหน เกิดจากแหล่งใดที่ทำให้มนุษย์สิ้นกิเลส ฐันทิพพานได้ เมื่อพิจารณาจะพบว่า พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นให้ความสำคัญที่ตัวบุคคลโดยเน้นที่เรื่องกายกับจิตในตัวบุคคล ในส่วนของจิตนั้น ทำหน้าที่ตรวจสอบและรับรู้อารมณ์ที่กระทบ ถ้าวางกายปราศจากจิตก็ไร้ความหมาย เปรียบเหมือนท่อนไม้หรือวัตถุสิ่งหนึ่ง ในฐานะจิตมีหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมทางกายทั้งการทำดีและทำชั่ว

ดังนั้น จิตจึงมีความสำคัญมากในฐานะเป็นนาย ดังคำกล่าวที่ว่า จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว คัมภีร์สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท กล่าวถึงความสำคัญของจิตไว้ว่า

“...ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจเศร้าหมองแล้ว พุทเธอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เพราะโลภะ โทสะ โมหะ 3 อย่างนั้น เหมือนล้อเกวียนที่หมุนไปตามรอบเท้าโค ที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”

(ขุ.ธ. 25/11/11)

พุทธปรัชญาเถรวาทให้ความสำคัญกับจิต แต่ไม่ได้หมายความว่า จะปฏิเสธร่างกาย เนื่องจากร่างกายนั้นเป็นที่อาศัยของจิต จิตดำรงอยู่โดดเดี่ยวไม่ได้ กายและจิตจึงต้องทำหน้าที่ควบคู่กันไป อิงอาศัยกันและกัน การรับรู้อารมณ์จึงเกิดขึ้น ดังในอภิธรรมซึ่งเป็นส่วนของจิตปรมาตถ์กล่าวว่า “ธรรมชาติโดยยอมรับรู้อารมณ์ คือ ได้รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”

ตามนัยของพุทธปรัชญาเถรวาทมนุษย์ในฐานะเป็นผู้รับรู้โลก (สภาพที่จะต้องแตกสลายไป) โดยอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำงานเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างมีระบบในธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาทมีคำอธิบายเกี่ยวกับโลกว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญที่เรียกกันว่าโลก โลก ดังนี้ ด้วยเหตุผลเพียงไร จึงเป็นโลก หรือบัญญัติว่าโลก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ดูกรสมมติ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาน มีธรรม ที่พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาน ที่นั่นมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก ที่ใดมีหู...มีจมูก...มีลิ้น...มีกาย...มีใจ...มีอารมณ์ มีมโนวิญญาน มีสิ่งพึงรู้ด้วยมโนวิญญาน ที่นั่นมีโลกหรือบัญญัติว่า เป็นโลก”

(ส.สพ. 18/101/53)

จากพุทธพจน์นี้สามารถสรุปได้ว่า โลกในทหรณะของพุทธปรัชญาเถรวาท ก็คือโลกแห่งผัสสะ หรือโลกแห่งประสาทสัมผัส มีอายตนะภายใน 6 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และอายตนะ ภายนอก 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สัมผัส) และธรรมารมณ์ อายตนะภายในกับอายตนะ ภายนอก มีความสัมพันธ์กันและกันจึงทำให้เกิดผัสสะ ในโลกสูตรได้อธิบายถึงกระบวนการรับรู้ ว่า

“จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป การประชุมแห่งธรรม 3 ประการ จึงเป็นผัสสะเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้ อารมณ์นั้น (สัญญา) หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรึกอารมณ์นั้น (วิตก) ตรึกอารมณ์ใด ย่อมฝันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (บัญญัติ) บุคคลฝันพิสดารนั้นเป็นเหตุบัญญัติสัญญา ในแง่ต่าง ๆ ย่อมผูกฟุ้งเข้าไปในเรื่องราวทั้งหลายพืงเห็นได้ด้วยตาทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน ดังนั้น อายตนะและอารมณ์อื่น ๆ ก็เหมือนกัน”

(ส.นิ. 16/26/7)

ในสฬายตนวิภังคสูตร กล่าวไว้ว่า

“บุคคลอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ อาศัย โสตะและเสียง จึงเกิดโสต ญาณ อาศัยฆานะและกลิ่น จึงเกิดฆานาญาณ อาศัยชีวหาและรส จึงเกิดชีวหา ญาณ อาศัยกายและโผฏฐัพพะ จึงเกิดกายาญาณ อาศัยมโนและธรรมารมณ์ จึงเกิดมโนญาณ”

(ม.จ. 14/814/386)

เพราะมีความประจวบกันของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ทำให้เกิดความรู้วิญญาณ 6 (หมายถึง ความรู้แจ้งทางทวาร 6) กล่าวคือ อายตนะภายใน ประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก ประกอบด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ทำให้เกิดความรู้ เช่น ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัส ใจรับรู้อารมณ์ (รู้เรื่องในใจ) มีความว่าง เสง่า หุดหู่ เบิกบาน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แหล่งความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาท จึงเกิดจากการศึกษาอบรม เพื่อพัฒนาให้ เกิดความรู้ คือ ปัญญา 3 ประการ ได้แก่

1. สุตมยปัญญา เป็นความรู้ที่ได้จากการฟังและการอ่าน ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน
2. จินตามยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญ อย่างมีระบบระเบียบพิจารณา อย่างรอบคอบอยู่ในหลักการเหตุผล
3. ภวานามยปัญญา เป็นความรู้ที่ได้รับจากการฝึกฝนอบรม โดยลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้อง จนเกิดความรู้แจ้งด้วยตน

ดังนั้น ความรู้ที่ได้จากการฟังรับจากการถ่ายทอดจากผู้อื่น (สุตมยปัญญา) หรือความรู้จากการพิจารณาเหตุผล (จินตามยปัญญา) นั้นยังผิดพลาดได้ เพราะยังเป็นความรู้ในขั้นที่ต้องพึ่งอาศัยสิ่งภายนอก (ปรโตโมสะ) คือ ฟังสติปัญญาของผู้อื่น หรือหาวิธีการใช้ปัญญาของตนในการวิเคราะห์ก็ยังคงเป็นในขั้นที่เพียงพิจารณาด้วยเหตุผล ยังไม่มีการลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดสอบให้รู้เห็นและเข้าใจจนประจักษ์ในความจริงของสิ่งนั้นด้วยตนเอง อาจกล่าวได้ว่า แหล่งความรู้ทั้งสองนี้ ทำให้มีความรู้ในระดับสมมติสัจจะ (Conventional Truth) ดังนั้น จึงเป็นแหล่งความรู้ที่ถูกต้องในระดับสมมติ

ส่วนภาวนามยปัญญาเท่านั้น เป็นแหล่งความรู้ที่พุทธปรัชญายอมรับว่าถูกต้อง ความรู้นี้เกิดขึ้นโดยตรงและเป็นผลของการใช้โยนิโสมนสิการ (การคิดใคร่ครวญโดยแยกคาย) ซึ่งเป็นสิ่งที่บุคคลพิสูจน์ได้ และประจักษ์ในความจริงนั้นแล้วด้วยตนเอง ทำให้ผู้ปฏิบัติมองเห็นสภาพของสิ่งต่างๆ ตามสภาพที่เป็นจริง จนสามารถทำให้กิเลสหมดสิ้นไป หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง และทำให้บุคคลมีความรู้ระดับปรมาตถิได้ (Ultimate Truth)

ด้วยเหตุนี้ ภาวนามยปัญญา จึงเป็นสิ่งที่พุทธปรัชญาให้การยอมรับว่า ถ้าปฏิบัติอย่างถูกต้อง ย่อมทำให้พ้นจากความทุกข์ได้ จากการพิจารณาขอบเขตความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาท อาจกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทแสวงหาความรู้ เพื่อให้ตนเองหลุดพ้นจากพันธนาการของความทุกข์ทั้งปวง ซึ่งแตกต่างจากความรู้ของนักปราชญ์สำนักอื่น ๆ ที่แสวงหาความรู้ เพื่อตอบสนองความอยากรู้ของตนเอง ก็ถือว่าสิ้นสุดกระบวนการแสวงหาความรู้แล้ว ภาวนามยปัญญาจึงเป็นแหล่งความรู้ที่เกิดขึ้นโดยตรงจากการปฏิบัติธรรมทางจิตโดยใช้สติปัญญาในการฝึกอบรม ต้องใช้ความพยายามในการฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ โดยมีสติทุกเมื่อ ดังพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า “บัณฑิตผู้เป็นปราชญ์เหล่านั้น พงพิณิจมีคามเพียร ต่อเนื่อง มีความบากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์ ย่อมบรรลุนิพพานอันเป็นสภาวะยอดเยี่ยม ปลอดจากโยคะ” (ขุ.ธ. 25/23/31) ผินผอนจนเชี่ยวชาญเกิดเป็นอำนาจพลังทางจิตเข้าสู่ความรู้ขั้นพิเศษที่ประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น และกายเข้าไม่ถึง ซึ่งความรู้ขั้นนี้จรรู้เท่าทันสภาวะความสัมพันธ์ของสิ่งที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยแห่งความเป็นจริงของโลกจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดทาง พุทธปรัชญาเถรวาท

สรุป่อเกิดความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้ดังนี้ ตามทัศนะของพุทธปรัชญาความรู้เกิดจากสุตมยปัญญาเป็นความรู้ที่เกิดจากการศึกษาอบรม เล่าเรียน จากการได้ฟังหรือ การอ่าน เปรียบเทียบได้กับ ศัพทประมาณ จินตามยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญอย่างมีระบบ พิจารณาอย่างรอบคอบอยู่ในหลักการของเหตุผลเปรียบเทียบได้กับอนุमानประมาณ ซึ่งทั้งสองนี้เป็นปัญญาทำให้มีความรู้ที่เป็นจริงได้ในระดับสมมติ สัจจะ ดังนั้น จึงเป็นแหล่งความรู้ที่ถูกต้องในระดับสมมติ (Conventional truth) และภาวนามยปัญญา เป็นความรู้ที่ได้รับจากการฝึกฝนอบรมจิตลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้องจนเกิดความรู้แจ้ง เปรียบเทียบได้กับ ประจักษ์ประมาณ ทำให้มีความรู้ระดับปรมาตถิ (Ultimate truth) ได้

5. ระดับของความรู้

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับปัญญาที่นำไปสู่การดับของอวิชชาหตทกิลเลสต้นเหตุเข้าถึงภาวะแห่งความเป็นอริยะผู้ประเสริฐพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง ซึ่งสามารถแบ่งความรู้ออกเป็น 6 ระดับ (เดือน คำดี, 2535, หน้า 127-135) ตั้งแต่ระดับต่ำสุดถึงระดับสูงสุด ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) ความรู้ระดับวิญญาณ (Consciousness) คือ ความรู้แจ้งทางอารมณ์ซึ่งอายตนะภายในรับรู้ อายตนะภายนอก โดยการรับรู้ผ่านทางสื่อ หรือเครื่องรับรู้โลกภายนอก ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า อายตนะ 6 สิ่งที่เรารับรู้ คือ รูปร่างกับสี สิ่งที่เราสัมผัสคือ เสียง สิ่งที่เราจมูกรับรู้ คือ กลิ่น สิ่งที่เราลิ้นรับรู้ คือ รส สิ่งที่เรากายรับรู้ คือ สัมผัสความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง สิ่งที่เราใจรับรู้ คือ ธรรมารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เหล่านี้เรียกว่า อารมณ์

วิญญาณมีการแบ่งได้เป็น 6 อย่าง อายตนะและอารมณ์ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. จักขุวิญญาณ คือ การรับรู้ทางตาหรือการเห็น
2. โสตวิญาณ คือ การรับรู้ทางหูหรือการได้ยิน
3. ชานวิญาณ คือ การรับรู้ทางจมูกหรือการได้กลิ่น
4. ชิวหาวิญาณ คือ การรับรู้ทางลิ้นหรือการได้ลิ้มรส
5. กายวิญาณ คือ การรับรู้ทางกายหรือสัมผัสทางกาย
6. มโนวิญาณ คือ การรับรู้ทางใจหรือการคิด (อภิ.วิ. 35/74/43)

ความรู้ระดับวิญญาณนี้ เป็นการรับรู้แบบจำเพาะ รู้เฉพาะบางสิ่ง เกิดขึ้นแบบง่าย ๆ และเพียงชั่วระยะเท่านั้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปหรือผ่านไปสู่อะไรอื่น แต่ความรู้ระดับนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย ถ้าขาดองค์ประกอบทั้ง 3 ประการ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก (อารมณ์) และจิตทำหน้าที่โดยสัมพันธ์กัน ดังนั้น ความรู้ระดับวิญญาณเป็นเพียงการรับรู้ที่ต่ำกว่าแต่รู้เท่านั้น ในระดับนี้ผู้เขียนเห็นว่า ไม่น่าจะจัดอยู่ในข่ายของความรู้

2) ความรู้ระดับสัญญา (Perception) หมายถึง ความจำได้หมายรู้อาการหรือลักษณะต่าง ๆ ของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความรู้ระดับสัญญาเกิดต่อเนื่องจากความรู้ระดับวิญญาณ เกิดได้โดยอาศัยการเทียบเคียงประสบการณ์เดิม (ความรู้เดิม) กับความรู้ใหม่ที่รับเข้ามาทางทวารทั้ง 6 แบ่งออกเป็น 6 อย่าง ตามฐานแห่งการรับรู้ คือ

1. ความจำได้หมายรู้รูป เรียกว่า รูปสัญญา
2. ความจำได้หมายรู้เสียง เรียกว่า สัททสัญญา
3. ความจำได้หมายรู้กลิ่น เรียกว่า คันธสัญญา
4. ความจำได้หมายรู้รส เรียกว่า รสสัญญา

5. ความจำได้หมายรู้สัมผัสทางกาย เรียกว่า โผฏฐัพพะสัญญา
6. ความจำได้หมายรู้อารมณ์ทางใจหรือความคิด เรียกว่า อัมมสัญญา

(อง.ฉก. 22/334/367)

ความรู้ระดับนี้ มีความสัมพันธ์กับความรู้ระดับวิญญาณอย่างใกล้ชิด เกิดต่อเนื่องและระยะใกล้เคียงกัน ความรู้ระดับสัญญาเป็นความรู้ใหม่ที่ผัสสะรับรู้เข้ามา เพื่อเปรียบเทียบกับความรู้ที่เป็นประสบการณ์เดิม (ความรู้ระดับวิญญาณ) ความรู้ระดับสัญญา ผู้เขียนก็ยังไม่เห็นว่าเป็นความรู้เพราะยังไม่สมบูรณ์ตามความหมายที่ใช้กันในญาณวิทยาอีกเช่นกัน เพราะความรู้ระดับนี้เป็นเพียงการรับรู้ที่ยังไม่มีการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ตีความ อาจกล่าวได้ว่า ผู้เขียนเห็นด้วยกับงานวิจัยของ ลักษณะวัต ปาละรัตน์ ที่ว่า “ความรู้ระดับวิญญาณและระดับสัญญานี้ยังเป็นการรับรู้ที่บริสุทธิ์” (ลักษณะวัต ปาละรัตน์, 2542, หน้า 217) คือ สักแต่ว่ารู้ตามสภาพ ยังไม่ได้มีความเข้าใจน่าจะเป็นเพียงบทบาท กระบวนการรับรู้เท่านั้น

3) ความรู้ระดับทิวฐิ (Conception) หมายถึง ทรศนะความเชื่อถือ ความรู้ความเข้าใจตามนัย เหตุผล การมองโลกและชีวิตอาจถูกหรือผิดก็ได้ ความรู้นี้มีลักษณะซับซ้อนเป็นการสรุปแนวคิดทั้งหมดออกมาเป็นนามธรรม ซึ่งมีความลึกซึ้งกว่าความรู้ระดับวิญญาณและความรู้ระดับสัญญา ความรู้ระดับทิวฐินี้เกิดจากแหล่งความรู้ที่มาจากสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ตามกระบวนการของเหตุผลและการอนุมานทั้งแบบนิรนัยและอุปนัย

แสง จันทรงาม ให้ทรศนะเกี่ยวกับทิวฐิว่า “ความเห็นหรือทิวฐิเป็นภาพจำลองของความจริง (Truth) หรือของจริง (Fact) ที่คนคิดสร้างขึ้น (Conceive) ในใจ โดยที่ยังไม่ได้สัมผัสกับความจริงหรือของจริงด้วยตนเอง” (แสง จันทรงาม, 2535, หน้า 5) จากทรศนะนี้เห็นว่า ความรู้ระดับทิวฐินี้เป็นระดับความเห็นของคนคนหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นภายในใจ โดยการคิด วิเคราะห์ด้วยเหตุผล หรืออาจไม่มีเหตุผลก็ได้ เพราะคำว่า “ทิวฐิ” นี้เป็นคำพูดที่มีลักษณะกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว” (พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบจิตตภาโณ), 2529, หน้า 16) อาจจะถูกหรือผิดจากของจริงก็ได้ อาจจะถูกง่าย หรือมีความสลับซับซ้อนก็แล้วแต่การคิดปรุงแต่ง ดังนั้น ความรู้ระดับทิวฐินี้ ก็น่าจะมีความหมายกว้างขวาง เพราะเป็นการมองในลักษณะของภาพกว้าง ๆ ผู้เขียนเห็นด้วยกับทัศนะที่ว่า

ความรู้ระดับทิวฐิหรือมโนคตินั้นบางอย่างอาจเกิดขึ้นได้ด้วยการฟังคนอื่น เช่น คนบางคนฟังเทศน์เรื่องทุกข์แต่ยังไม่เห็นทุกข์ ต่อมาภายหลังได้นำเอาเรื่องทุกข์นั้นไปคิดทบทวนดูอีกที หลังจากคิดทบทวนอยู่หลายวัน มโนคติก็ครบวงจร ความรู้ระดับทิวฐิก็เกิดขึ้นในใจ...มโนคติที่เกิดจากการฟัง ท่านเรียกว่า สุตมยปัญญา (ลักษณะวัต ปาละรัตน์, 2542, หน้า 217) และ “ความรู้ระดับทิวฐิบางอย่างก็เกิดจากการคิด มโนคติที่เกิดจากการคิด ท่านเรียกว่า จินตามยปัญญา (ลักษณะวัต ปาละรัตน์, 2542, หน้า 218)

จากหลักการนี้อาจสรุปได้ว่า ความรู้ระดับทิวฐินี้เกิดขึ้นได้จากแหล่งความรู้ 2 ทาง คือ สุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ในพุทธปรัชญาเถรวาท ทิวฐินั้นแปลว่า ความเห็น และหมายรวม

ถึงความเชื่อ ความเข้าใจตามนัยเหตุผลที่ในปัจจุบันเรียกว่า แนวทัศน์ในการมองโลกและชีวิตที่เป็นตัวบ่งชี้สำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์

4) ความรู้ระดับอภิญญา (Extrasensory perception) เป็นความรู้อันยิ่งยวด อันเป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผลที่เกิดมาจากการบำเพ็ญเพียรทางจิต บรรลุรูปฌานและอรุปรฌานตามลำดับจนได้สมบัติ 8 ความรู้นี้อยู่เหนือจากการรับรู้ทางประสาทสัมผัสและไม่ขึ้นอยู่กับกาลและเทศะ (Time and Space) ความรู้ระดับอภิญญานี้มี 6 ประการ คือ

1. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น สามารถไปในอากาศได้ สามารถเดินบนน้ำได้ แทรกลงไปบนดินได้ ผ่านสิ่งกีดขวางต่าง ๆ มีฝากำแพงได้ เป็นต้น

2. ทิพพโสต ความสามารถที่จะฟังเสียงทั้งไกลและใกล้ได้

3. เจโตปริยญาณ การรู้จักกำหนดจิตของผู้อื่น คือ กำหนดด้วยใจของตนแล้ว รู้ได้ซึ่งวาระจิตของผู้อื่นว่าบริสุทธิ์หรือเศร้าหมองอย่างไร

4. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ความสามารถในการระลึกชาติได้

5. ทิพพจักขุ ความสามารถมองเห็นด้วยจิตภายในถึงภาพเหตุการณ์ต่าง ๆ ของมนุษย์และสัตว์ที่กำลังเกิดและกำลังตายเป็นอันมาก

6. อาสวักขยญาณ ความที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลสทั้งปวง (ที.ปา. 11/356/394-396)

ความรู้ระดับอภิญญาทั้ง 6 ประการนี้ 5 ข้อแรก จัดว่าเป็นโลกียอภิญญา คือ สามัญชนสามารถปฏิบัติให้เกิดได้ตามหลักของสมถกรรมฐาน จนบรรลุฌานทั้ง 8 ประการ แต่ความรู้ระดับนี้ก็ยังเป็นทั้งสัมมาทิฐิและมีจกาทิฐิกี่ได้ ส่วนอาสวักขยญาณข้อที่ 6 จัดเป็นความรู้ระดับโลกุตระอภิญญา เป็นความรู้ที่สิ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง เป็นสัมมาทิฐิฝ่ายเดียว เกิดขึ้นได้เฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น รู้ได้เฉพาะตน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมนี้ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อหิงญฺชนจะพึงรู้ได้เฉพาะตนเท่านั้น” (ม.ม. 12/451/342)

5) ความรู้ระดับญาณ (Intuitive insight) ความรู้อันเกิดขึ้นจากความเห็นอย่างแจ่มแจ้ง ตามความเป็นจริงของรูปนาม เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นภายในตัวผู้รู้ญาณที่ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา สามารถรับรู้ทางจิตได้โดยตรง ประจักษ์แจ้งทุก ๆ ส่วน ซึ่งมีความพิเศษมากกว่าความรู้ระดับทิฐิหรือเรียกวิปัสสนาญาณ 9 อย่าง ตามลำดับ ดังนี้

1. อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับของนามรูป

2. กังคานุปัสสนาญาณ คือ ญาณกำหนดรูปความดับของนามรูป

3. ภาตูปัญฐานญาณ คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว

4. อาทีนนวนุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษแห่งสังขาร

5. นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นสังขารด้วยความเบื่อหน่าย เมื่อมีการพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวง โดยความเป็นโทษเป็นสิ่งที่น่ากลัว

6. มุญจจิตุกัมยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป

7. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณความรู้กำหนดรู้ด้วยเหตุผล พิจารณาทบทวน เพื่อมองหาวิธี ที่จะเปลื้องตนออกไปอันตราย

8. สังขารุเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร กล่าวคือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารเป็นภัย มีโทษเลวร้าย นำเบื่อหน่าย จนใคร่จะหนีให้เป็นที่ไปตามลำดับ จึงเกิดความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย

9. สัจจานุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปด้วยการอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ เจ้จ้งขัดตามกำลังของญาณทัสสนะนั้น จนกำจัดกิเลสให้สิ้นไปตามกำลังของอริยมรรคญาณที่เกิดขึ้น

6) ความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ (Enlightenment) เป็นความรู้อันสูงสุดในพุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวคือการหลุดพ้นจากสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งด้วยตัณหา มานะ ทิฎฐิ อย่างสิ้นเชิงโดยมีอิสรภาพจากโลกียธรรมขึ้นสู่โลกุตระธรรม โดยอาศัยการปฏิบัติตามหลักอริยมรรค 8 ประการอย่างเคร่งครัดจนเกิดความรู้อริยสัจอย่างสมบูรณ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย การรู้เห็นของเราตามความเป็นจริงครบ 3 ปริวัฏ 12 อาการ ในเรื่องอริยสัจ 4 เหล่านี้ยังไม่บริบูรณ์แจ่มแจ้งตราบไต่ ตราบนั้นเราก็ปฏิญาณยังไม่ได้ว่าเราได้บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว”

(ส.ม. 19/1081/592-595)

การรู้เห็นของพระพุทธองค์ในที่นี่ ก็คืออริยสัจ 4 นั่นเอง คือ เห็นทุกข์ เห็นสมุทัย เห็นนิโรธ เห็นมรรคแล้ว ฟังรู้ว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างแจ่มแจ้ง เป็นสิ่งที่ควรละอย่างเด็ดขาด เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ประจักษ์ด้วยตนเองดังนี้ จึงเรียกว่า สัมโพธิญาณ

กล่าวโดยสรุป ความรู้ทั้งหมดสามารถแบ่งออกเป็น 2 ระดับใหญ่ๆ คือ ความรู้ระดับวิญญาน ระดับสัญญา ระดับทิฎฐิ และระดับอภิญญา 5 ข้อข้างต้นนั้น จัดว่าเป็นความรู้สามัญ ส่วนอภิญญา 5 นั้น อาจเป็นสัมมาทิฎฐิก็ได้ แต่ในกรณีที่บุคคลได้อภิญญาทั้ง 6 ข้อ อภิญญาทั้งหมดจะเป็นสัมมาทิฎฐิได้ด้วยเหตุผลที่ว่า อภิญญาข้อที่ 6 นี้จะเป็นสิ่งตัดสินว่าอภิญญาใน 1 ถึง 5 นั้นจะเป็นสัมมาทิฎฐิหรือไม่ เพราะลำพังอภิญญา 5 อาจเป็นมิจฉาทิฎฐิหรือสัมมาทิฎฐิก็ได้ กล่าวคือถ้าผู้ปฏิบัติธรรมยึดถือธรรมะที่เป็นสัมมาทิฎฐิมาตั้งแต่ต้น ก็ทำให้อภิญญาทั้ง 5 นั้น เป็นสัมมาทิฎฐิ แต่ถ้าความคิดเห็นของผู้ปฏิบัติธรรมเป็นมิจฉาทิฎฐิตั้งแต่ต้น เช่น พวกโยคีที่ถือว่าอตฺตาหรือตัวตนที่เที่ยงนั้น เมื่อโยคีเหล่านั้นได้อภิญญาอภิญญานั้นก็เป็นมิจฉาทิฎฐิและไม่เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงหรือเข้าถึงความหลุดพ้นได้ ดังนั้น ความรู้ระดับอภิญญา 5 ข้อ สงเคราะห์เข้าในความรู้สามัญ

ส่วนความรู้ในอภิญญาข้อที่ 6 คือ อาสวัชฌญาณ ความรู้ระดับญาณ (Intuitive insight) และการตรัสรู้หรือสัมโพธิ (Enlightenment) เรียกว่า เป็นความรู้ขั้นสูง และได้รับการยอมรับว่า สามารถนำผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ เป็นอริยบุคคลได้ พ้นจากวิภวัญญะ (การเวียนว่ายตายเกิด) ได้ หมดจากกิเลสตัณหาสู่ความเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

ตามที่คณะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แบ่งประเภทความรู้ทางพุทธปรัชญาเถรวาทไว้ในหนังสือพุทธธรรมไว้ดังนี้

1) จำแนกโดยสภาวะหรือโดยธรรมชาติของความรู้โดยอาศัยการจำแนกตามหลักของขั้น 5 คือ ความรู้ที่เป็นนามธรรมที่กระจายอยู่ในนามขั้นห้าพวกหนึ่ง มี 3 ขั้น คือ สัญญา วิญญาณ ปัญญา

ก. สัญญา ได้แก่ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในสัญญาขั้นห้า ทำหน้าที่หมายรู้อารมณ์และความรู้สึกนึกคิด

ข. วิญญาณ ได้แก่ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในหมวดวิญญาณขั้นห้าที่คอยสอดส่องดูการทำกิจกรรมของจิต

ค. ปัญญา ได้แก่ ความรู้หลักในหมวดสังขารขั้นห้า

2) จำแนกโดยทางการรู้ กล่าวคือ อาศัยการรับรู้โดยผ่านอายตนะหรือทวารเป็นหลัก แบ่งได้ 2 ประเภท คือ

ก. ความรู้ทางปัญจทวาร คือ เป็นความรู้ที่ได้มาจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ความรู้ที่ได้ทางตา-เห็นรูป ทางหู-ฟังเสียง ทางจมูก-ดมกลิ่น ทางลิ้น-ลิ้มรส ทางกาย-ความรู้สึกสัมผัสทางกาย

ข. ความรู้ทางมนโทวาร คือ ความรู้ทั้งหลายที่เกิดทางใจโดยการนึกคิดตามสภาพของธรรมารมณ์

3) จำแนกโดยการพัฒนาการทางปัญญาภายในบุคคล โดยอาศัยขอบเขตของการฝึกอบรมพัฒนาการหรือความเจริญแก่กล้าตามลำดับ ดังนี้

ก. สัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือความจำได้หมายรู้

ข. ทิฎฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจตามหลักการของเหตุและผลแล้วสรุปลงเข้ากับทรรศนะของตน

ค. ญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้

4) จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ คือ สุตะ ได้แก่ ความรู้ที่ได้จากการฟัง การเล่าเรียน และการถ่ายทอดสืบต่อกันมา

ก. ทิฎฐิ คือ ความเห็น ทฤษฎี ลัทธิ ความเชื่อถือต่าง ๆ

ข. ญาณ คือ ความรู้ระดับสูงสุดของปัญญามนุษย์ที่หยั่งรู้ความจริงตามสภาวะ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2541, หน้า 42)

จากการศึกษาการจำแนกความรู้ในพุทธธรรมนั้นสรุปได้ว่า ความรู้นั้นแบ่งตามแหล่งความรู้ที่เกิดขึ้นมีปัจจัยหลัก 2 ประการ คือ อายุตนะภายในและอายุตนะภายนอกเป็นเครื่องรับรู้ ความรู้ที่รู้ตามสภาวะของขั้น 5 คือ สัญญา วิญญาณ ปัญญา เป็นความรู้นามธรรมที่แยกออกจากขั้นทั้งหลาย ความรู้ที่ได้จากปัญญาและมโนทวาร ความรู้ที่ได้จากการพัฒนาปัญญาอยู่ในขอบเขตของการฝึกอบรมทางสัญญา ทิฐิ ญาณ และความรู้อันเป็นจากการปฏิบัติกิจกรรมทางสังคมมนุษย์ ที่ได้รับการฟัง ความคิดเห็น (ทิฐิ) ความหยั่งรู้ (ญาณ) ดังนั้น จะเห็นได้ว่าความรู้ขั้นญาณนั้นข้อที่ 3 (ค) ญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้ และ 4 (ข) ญาณ คือ ความรู้ระดับสูงสุดของปัญญามนุษย์ที่หยั่งรู้ความจริงตามสภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่า เป็นความรู้ขั้นสูงหรือขั้นปรมาตม์ สามารถหลุดพ้นจากตัณหา อวิชชา และเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์อันประเสริฐและพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้

จึงสรุปได้ว่า ถ้าจะแบ่งความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาทจะแบ่งได้หลายนัย แต่ถ้าแบ่งประเภทความรู้ตามแหล่งกำเนิดความรู้ ความรู้จะแบ่งได้ 3 ประเภท คือ 1) สุตมยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการฟัง 2) จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการคิดและ 3) ภวานามยปัญญา ความรู้ที่ได้จากการลงมือปฏิบัติทดสอบด้วยตนเอง แต่ถ้าแบ่งประเภทความรู้หรือระดับของความจริงเป็นเกณฑ์ก็จะแบ่งได้ 2 ระดับ คือ 1) ความรู้ระดับสามัญ (Worldly knowledge) เป็นความรู้ที่ชาวโลกสมมติกันขึ้นมาเป็นความรู้ที่ถ่ายทอดจากผู้อื่นสืบต่อกันมา อันเป็นการรู้สมมติสังขะ (Conventional truth) และ 2) ความรู้ระดับสูง (Ultimate knowledge) เป็นความรู้ที่แท้จริง ที่อยู่พ้นจากประสาทสัมผัสธรรมดา อันเป็นการรู้ปรมาตม์สังขะ (Ultimate truth) ทำให้เข้าใจสภาพความจริงสามารถพ้นจากทุกข์ถึงเป้าหมายที่แท้จริงได้

กล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นได้จำแนกความรู้ออกเป็นหลายระดับหลายประเภท อาจมีหลายสาเหตุ กฎเกณฑ์ในสมัยนั้นบางอย่างที่ทำให้มีการแบ่งอย่างนั้นเพื่อให้มีการสอดคล้องแล้วแต่จะพิจารณาแง่มุมใดหรือใช้อะไรเป็นมาตรฐานในการแบ่งประเภทของรู้นั้น อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า น่าจะแบ่งความรู้ออกเป็น 2 ประเภท เพื่อให้สอดคล้องกับหลักความรู้ความจริงใน พุทธปรัชญาเถรวาทที่แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ความรู้ระดับสามัญ และความรู้ระดับสูง

6. เกณฑ์การตัดสินความรู้

ความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาทมีหลายระดับดังกล่าว การที่จะสรุปว่าความรู้ระดับใดถูกต้องตามธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาทต้องดูตรงจุดประสงค์ของความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาท จุดหมายสูงสุดของความรู้ คือ การรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะที่เป็นอยู่ กล่าวคือการรู้แจ้งในอริยสัจ 4 ประการ ได้แก่ การรู้ทุกข์ การรู้สาเหตุแห่งทุกข์ การรู้จักดับทุกข์ และรู้วิธีปฏิบัติเพื่อพ้นจากทุกข์การรู้แจ้งแห่งตลอดดังกล่าวทำให้บุคคลหลุดพ้นจากความทุกข์พ้นจากวัฏฏะวงวนแห่งกิเลสทั้งหลาย เมื่อความรู้มีเป้าหมายคือหลุดพ้นจากทุกข์ จะทราบได้อย่างรวดเร็ว ความรู้แบบใดเป็นความรู้ที่ถูกต้องตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเนื่องจากความรู้ในโลกนี้มีมากมายหลายประการ หลายสำนัก หลายลัทธิ ต่างก็มีความเห็นว่า ธรรมชาติของความคิด ความรู้ของตนเองถูกต้อง การที่จะยอมรับความรู้ของผู้อื่นจะต้องยึดหลักการและเหตุผล พุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักเกณฑ์ที่จะตรวจสอบความรู้ พระสูตรที่สามารถนำมาตัดสินความรู้ได้ คือ กาลามสูตร ซึ่งมีเนื้อหาดังนี้

ชาวกาลามะแห่งนครเกสปุตตะ เป็นกลุ่มสาธารณรัฐในสมัยพุทธกาลเกิดความสงสัยเกี่ยวกับความเชื่อเพราะสมณพราหมณ์ หลายคนได้แสดงความรู้ในลัทธิของตนให้ชาวกาลามะฟัง แต่ละคนก็มีความคิดเห็นของตน แล้วก็บอกว่าลัทธิของตนดีกว่าของผู้อื่น ชาวกาลามะได้เกิดความสงสัยไม่รู้ว่าเชื่อใครจึงชวนกันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลถามว่า มีหลักเกณฑ์อะไรที่ใช้นำมาตัดสินความถูกต้องในทฤษฎีต่าง ๆ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลัก 10 ประการ เพื่อขจัดความสงสัย ดังต่อไปนี้

1. มา อนุสสเวน	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
2. มา ปรมปราย	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบกัน
3. มา อิติกราย	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ
4. มา ปิฎกสมปทาเนน	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
5. มา ตกุกเหตุ	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ (ความคิด)
6. มา นยเหตุ	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান
7. มา อากาโรปริวิตุกเณ	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อด้วยการตรึงตรองตามแนวเหตุผล
8. มา ทิฏฐินิซฆานกขนติยา	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีของตน
9. มา ภพฺรุตตาย	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
10. มา สมโณ โน ครุติ	อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่าสมณะนี้เป็นครูของเรา

(อง.ตัก. 20/505/179-184)

จากการพิจารณาพระสูตร จะเห็นได้ว่าหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ตัดสินความรู้นั้น อาจแบ่งได้เป็น 2 แนวทาง แนวทางที่ 1 พระพุทธเจ้าสอนอย่าปลงใจเชื่อในหลักของกาลามสูตร แนวทางที่ 2 พระพุทธเจ้าทรงสนับสนุนให้เชื่อแต่ต้องมีการทดลองปฏิบัติให้ใคร่ครวญด้วยสติปัญญาและมีเหตุผลก่อนที่จะตัดสินใจเชื่อสิ่งนั้น หลักของกาลามสูตร ถ้าแบ่งความรู้ตามทางที่เกิดขึ้นจะจัดกลุ่มได้ดังนี้

- ข้อที่ 1-4 และข้อที่ 10 เป็นความรู้ที่ได้รับโดยการถ่ายทอดจากผู้อื่นเป็นปัจจัยภายนอก จัดเป็นสุตมยปัญญา

- ข้อที่ 5-9 เป็นความรู้ที่ได้รับโดยการใช้เหตุผลการคิดวิเคราะห์เชิงตรรกะ จัดเป็นจินตามยปัญญา สำหรับการปฏิบัติทดลองลงมือด้วยตนเอง จัดเป็นภาวนามยปัญญา

ซึ่งสอดคล้องกับ สมถาร พรหมทา ที่ได้จัดกลุ่มของกาลามสูตรตามแหล่งที่มาของความรู้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

- 1) กลุ่มประเพณีและเสียงของคนส่วนใหญ่ (ข้อ 1-3)
- 2) คัมภีร์และบุคคลที่น่าเชื่อถือ (ข้อ 4 และ 10)

3) การคิดด้วยกระบวนการวิธีต่าง ๆ (ข้อที่ 5-9) ซึ่งแยกประเภทเป็น

(1) คิดด้วยกระบวนการวิธีแบบนิรนัย (ข้อ 5)

(2) คิดด้วยกระบวนการวิธีแบบอุปนัย (ข้อ 6)

(3) คิดด้วยกระบวนการวิธีแบบนิรนัยและอุปนัยผสมกัน (ข้อ 7-9) (สมภาร พรหมทา, 2542, หน้า 238)

ตามการแบ่งแหล่งที่มาของความรู้ของสมภาร พรหมทา จึงมีความสอดคล้องกันกับที่จัดไว้ ดังกล่าวคือ กลุ่มที่ 1 และ 2 จัดเป็นสุตมยปัญญา ส่วนกลุ่มที่ 3 จัดเป็นจินตามยปัญญา สังเกตได้ว่า ความรู้ทั้ง 3 กลุ่มดังกล่าว ไม่มีประสาทสัมผัสอยู่เลย ซึ่งในทางปรัชญาถือว่าเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญอย่างหนึ่ง มีผู้รู้หลายท่านตีความว่า กาลามสูตรที่ว่าพระองค์ทรงมีทฤษฎีความรู้แบบประจักษ์นิยม ก็เพราะบรรดาแหล่งความรู้ทั้งหมดที่ยกมาแล้วเตือนให้เราพิจารณาโดยตั้งข้อสงสัย อย่าเพิ่งด่วนเชื่อถือ เนื่องจากไม่มีประสาทสัมผัสสรวมอยู่ด้วยเลย นี้อาจหมายความว่า พระองค์ทรงเห็นว่าประสาทสัมผัสเป็นแหล่งความรู้ที่เชื่อถือได้ จึงไม่ทรงแนะนำรวมไว้ในบรรดาสิ่งที่ทรงชี้ให้เราสอบสวนเหล่านี้

ข้อความในกาลามสูตรไม่ได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าไม่ยอมรับความรู้ที่เป็นศัพท์ประมาณและอนุমানประมาณเพียงแต่พระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ความรู้จากแหล่งทั้งสองนั้นควรได้รับการตรวจสอบยืนยัน ประสพการณ์ตรงหรือประจักษ์ประมาณ

จากเนื้อความกาลามสูตรสามารถวิเคราะห์ได้ 3 แนวทางด้วยกันคือ

1. กาลามสูตรให้วิธีการเชื่อมิใช่เพียงเนื้อหาของความเชื่อ กล่าวคือกาลามสูตรมิได้บอกว่า ควรเชื่ออะไร? แต่บอกว่า ควรเชื่ออย่างไร โดยใช้หลักการว่า ควรเชื่อเมื่อใด และเมื่อใดไม่ควรเชื่อ ดังนั้น วิธีการย่อมสำคัญกว่า ถ้าเรามีหลักเราสามารถประยุกต์ได้ทุกกรณี

2. กาลามสูตรเน้นการทดสอบและปฏิบัติ กล่าวคือหลักทั้ง 10 ข้อ มิได้บอกว่าแหล่งความเชื่อทั้ง 10 แหล่งนั้นผิด แต่เพียงให้สติว่าอย่าเพิ่งเชื่อเพราะหลัก 10 ข้อนั้น ต้องนำมาปฏิบัติก่อน จึงค่อยเชื่อ เช่น มีตำราอยู่ 2 เล่ม สอนเรื่องเดียวกัน แต่มีเนื้อหาแตกต่างกันอย่าเพิ่งเชื่อเล่มใด เมื่อมีการทดลองปฏิบัติแล้วอันไหนให้ผลที่ถูกต้องจึงเชื่ออันนั้น

3. กาลามสูตรสอนให้เป็นคนใจกว้าง พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนว่า คำสอนของพระองค์ถูกต้องของคนอื่นผิด หรือของพระองค์ผิดของคนอื่นถูก แต่เปิดโอกาสให้ทุกคนเข้ามาทดลองปฏิบัติหรือทดสอบนี่คือความใจกว้างของพระพุทธศาสนา เพราะสังขารมียู่ตามธรรมชาติมิได้เป็นของส่วนตัว

อย่างไรก็ตาม ในบรรดาแหล่งความรู้ 3 ประการ คือ ความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดจากผู้อื่น (ศัพท์ประมาณ) ความรู้ที่ได้รับจากการใช้เหตุผล (อนุমানประมาณ) และความรู้ที่ได้รับจากการมีประสพการณ์ตรง (ประจักษ์ประมาณ) พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญสูงสุดแก่ประสพการณ์ตรง เมื่อความรู้ทั้งสามแหล่งขัดแย้งกันเอง ประสพการณ์ตรงจะเป็นเกณฑ์ตัดสินความรู้ที่มีน้ำหนักมากที่สุด ความ

รู้จักประสบการณ์ตรง ถ้าวิเคราะห์แล้ว มีความหมายกว้างกว่าความรู้ที่เกิดจากสัญญาธรรมดาของ
ประสาทสัมผัส ประสบการณ์ตรงยังรวมไปถึงสัญญาพิเศษที่เรียกว่า อภิญญา

สรุปได้ว่า มาตรฐานในการตัดสินความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นเกณฑ์การตัดสินได้ทั้งความ
รู้ระดับประสาทสัมผัสทั่วไป และความรู้ระดับที่เหนือประสาทสัมผัส แต่การตัดสินความรู้ระดับประสาท
สัมผัสทั่วไปและความรู้ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส คือ ความรู้ระดับอภิญญา ความรู้ระดับญาณ และความ
รู้ระดับโพธิ หรือการตรัสรู้ในภาวานามยปัญญา ซึ่งต้องใช้ประสบการณ์ตรงเป็นเกณฑ์ตัดสินความรู้เหล่านี้

7. สรุป

ญาณวิทยาตามทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นผลสืบเนื่องจากศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญ
ประการหนึ่งในสังคมไทย และโลกตะวันออก ญาณวิทยาแบบพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีคุณูปการกับโลก
และสังคมอย่างยิ่งโดยเฉพาะต่อสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานเป็นทั้งรากฐานในการดำเนินชีวิต และเป็น
รากฐานการศึกษา จึงมีลักษณะเอื้อประโยชน์ต่อการแสวงหาความรู้ที่ถูกต้องต่อการทำความเข้าใจ
ธรรมชาติ โลกและชีวิต ในขณะที่เดียวกันก็เป็นปรัชญาศาสนาที่ช่วยให้มวลมนุษยพันธ์พ้นจากทุกข์ รวมทั้งเป็น
สิ่งโยยียดสังคมไทยให้เป็นสังคมที่น่าอยู่สืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน

ด้วยเหตุนี้ ความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น จึงเป็นไปเพื่อทำให้หมดสิ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งมวล
และความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมาจากการปฏิบัติธรรมจนเกิดผลทางจิตใจภายในนับเป็นประสบการณ์ ตรง
ของผู้ปฏิบัติที่ผ่านการฝึกฝนอบรมจิตอย่างจริงจังจึงมีจิตไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใดรู้และเข้าใจตาม สภาวะธรรมตาม
ความเป็นจริงของอริยสัจ ดังนั้น เมื่อปฏิบัติตามหลักธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ แล้วย่อมสามารถ
ทำลายอาสวกิเลสทั้งปวงได้หมด และหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหมดเข้าสู่สภาวะที่มี แต่ความสุขตลอด
กาลหรือที่เรียกว่า “นิพพาน” อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาเถรวาท

บรรณานุกรม

- เดือน คำดี. (2535). *พุทธปรัชญา*. กรุงเทพฯ: โอ เอส พริ้นติ้ง เฮ้าส์.
- ตรี นาคปทีป. (2464). *บาลีอภิธาน์ปทีปิกาพร้อมทั้งลู่ฉิ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท.
- บุญมี แทนแก้ว. (2535). *ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)*. กรุงเทพฯ: ธนะการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2541). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตวาโณ). (2529). *ธรรมปริทัศน์ 2*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ลักษณะวัต ปาละรัตน์. (2542). *ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่?* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

แสง จันทร์งาม. (2535). *พุทธศาสนวิทยา*. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2535.

สมภาร พรหมทา. (2542). “*พุทธปรัชญา*” *มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.